

А.М. К р а с н о в а

СЕМАНТЫКА АГУЛЬНЫХ НАЗВАЎ ЖЫВЁЛЬНАГА СВЕТУ Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства працягвае заставацца адной з найбольш важных прадстаўнічых галін сучаснага мовазнаўства. Задачай супастаўляльнага вывучэння моў з'яўляецца рознабаковы аналіз моўных фактаў у іх падабенстве і адрозненні. Кантактаванне розных моў можа вызначацца неаднолькавай ступенню інтэнсіўнасці і характарызавацца рознымі вынікамі. Так, пры разглядзе пытання паралельнага функцыянавання роднасных беларускай і рускай моў вылучаецца цікавы аспект – наяўнасць у іх вялікай колькасці агульных слоў. Іх супастаўленне дае цікавы матэрыял для даследчыка, таму што ў кожнай з моў агульныя лексемны развіталіся своеасаблівым і адрозным шляхам.

Да агульных лексем беларускай і рускай моў адносіцца значная колькасць суадносных пар, якія ўтвораны ад адных і тых жа каранёў і маюць толькі рэгулярныя фанетыка-марфалагічныя адрозненні (1). Аднак семантычная структура такіх слоў не заўсёды супадае. Агульныя лексемны з розным семантычным аб'ёмам у роднасных мовах выяўляюцца ў розных тэматычных аб'яднаннях, у тым ліку і сярод назваў жывёльнага свету.

Паралельна-супастаўляльны аналіз сучасных беларускай і рускай моў дазваляе вылучыць пэўныя тыпы міжмоўных адпаведнасцей:

1. Семантычная тоеснасць слоў у беларускай і рускай мовах.
2. Адносіны ўключэння – слова ў адной з моў у параўнанні з другой мае больш складаную семантычную структуру.
3. Адносіны перасячэння – словы ў беларускай і рускай мовах захоўваюць не толькі аднолькавыя, але і спецыфічныя ў кожнай з іх значэнні або адценні значэнняў.
4. Адносіны неперасячэння (міжмоўныя амонімы).

Самую шматлікую па колькасці сярод назваў жывёльнага свету складае група з адносінамі семантычнай тоеснасці. Гэта тлумачыцца тым, што беларуская і руская мовы атрымалі ў спадчыну не толькі аднолькавыя словы, але і тэндэнцыі развіцця іх семантыкі, словаўтварэння, спалучальнасці.

Такія словы, як *барсук*, *воўк* (*волк*), *мядзведзь* (*медведь*) маюць аднолькавую семантычную структуру, стылістычную прыналежнасць, аналагічныя канататыўныя элементы: *барсук* 'лясны драпежны пушны звер сямейства куніцавых з вострай мордай і доўгай грубай шэрсцю' (ТСБМ, I, 345; СРЯ, I, 63); *воўк* 'дзікая драпежная жывёла сямейства сабачых' (ТСБМ, I 508; СРЯ, I, 204); *мядзведзь* 'вялікая драпежная жывёліна з густой поўсцю і тоўстымі нагамі; перан. пра няўключнага, непаваротлівага дужага чалавека' (ТСБМ, 3, 190; СРЯ, 2, 242).

Часам агульнае слова ў беларускай і рускай літаратурных мовах мае аднолькавыя значэнні, адрозненні ў семантычным аб'ёме выяўляюцца толькі ў дыялектнай мове: параўн. *бык* 'самец буйной рагатай жывёлы дзікай і свойскай; падсямейства буйных жвачных млекакормячых, да якога адносяцца тур, бізон, зубр і інш.' (ТСБМ, I, 429; СРЯ, I, 129). Такія ж значэнні фіксуюць і слоўнікі старажытнарускай і старажытнабеларускай моў (МСДЯ, I, 202; ГСБМ, 2, 270), а таксама беларускія дыялектныя слоўнікі. Больш шырокім семантычным аб'ёмам валодае лексема *бык* у рускіх гаворках: 'вядомая свойская жывёла; вол; самец мядзведзя; птушка бугай; скала, вялізны камень; мыс' (СЖВЯ, I, 149). Усе адзначаныя значэнні развіліся ў дыялектах у выніку семантычнага пераносу.

Прыкладам аднолькавага развіцця семантычных працэсаў у роднасных мовах

можа паслужыць агульная лексема *карова* 'буйная свойская жывёліна, якая дае малако; самка буйной рагатай жывёліны (ляся, алень); разм. пра тоўстага, нязграбнага чалавека (звычайна пра жанчыну)' (ТСБМ, 2, 645; СРЯ, 2, 106). У старажытнарускай мове слова функцыянавала ў значэнні 'самка буйной рагатай жывёлы' (МСДЯ, I, 1289). Пераноснае значэнне ўзнікла пазней, адначасова ў беларускай і рускай мовах. Такі ж семантычны аб'ём мае агульная лексема і ў беларускіх гаворках; у рускіх дыялектах больш пашырана суфіксальнае ўтварэнне ад лексемы *карова*: *кароўка* – 'расліна; рыба; грыб-баравік'. Як відаць, уплыў дыялектнай мовы з'яўляецца адным з асноўных фактараў, які ўздзейнічае на семантычную структуру агульных слоў беларускай і рускай моў.

Другую групу семантычных суадносін складаюць словы, семантычны аб'ём якіх у беларускай мове больш шырокі ў параўнанні з рускай: усе лексіка-семантычныя варыянты лексемы рускай мовы ўваходзяць у план зместу адпаведнай беларускай, але гэтым не вычэрпваюцца. Так, слова *бычок* у беларускай мове ўжываецца з такім семантычным аб'ёмам: 'памянш.-ласк. да бык; род дробнай рыбы, пераважна марской; народная назва бугая-птушкі; разм. недакурак; старажытны беларускі народны танец' (ТСБМ, I, 432). Семантыка слова ў рускай мове вычэрпваецца двума першымі значэннямі яго ў беларускай мове (СРЯ, I, 131).

Функцыянавала лексема *бычок* у старажытнарускай мове 'памянш. да бык; жывёла', 'памянш. да бык; знешняя апора для падтрымкі сцен будынка' (СРЯ XI-XVII) і ў старабеларускай 'памянш. да бык; назва сузор'я' (ТСБМ, 2, 282). Апошнія ранейшыя значэнні зараз не ўжываюцца, але ў выніку семантычнага пераносу ў абедзвюх мовах развіліся спецыфічныя, неаднолькавыя значэнні – на аснове знешняга падабенства ў рускай мове з'явілася назва дробнай рыбы, у беларускай – на аснове падабенства гукаў, якія выдае птушка-бугай.

Да гэтай групы адносяцца таксама лексемы *лісіца* – бел. 'жывёла; пра хітрага чалавека; тоўстае круглае палена, якое кладзецца ўпоперак саней для перавозкі бярвенняў; ціскі; ядомы грыб жоўтага колеру' (ТСБМ, 3, 49) – руск. 'жывёла; пра хітрага чалавека' (СРЯ, 2, 187). У старажытнарускай мове агульнаславянскае лексема *лісіца* ужывалася ў значэннях 'жывёліна; скура лісіцы' (МСДЯ, 2, 23). Такія ж значэнні адзначаюцца і ў старабеларускай мове. Дадатковыя значэнні ў сучаснай беларускай мове ўзніклі ў выніку семантычнага пераносу.

Стылістычная афарбоўка слова ўваходзіць у семантычную структуру; часта менавіта яна абумоўлівае семантычныя змены слова. З'яўленне ў лексемы новага значэння нярэдка прыводзіць да змянення яе семантычных і стылістычных функцый. Так, больш складаную семантычную структуру ў беларускай мове мае агульная лексема *дзічына*: 'дзікія звяры і птушкі, мяса якіх ідзе ў ежу' (ТСБМ, 2, 176) – руск. *дичина* разм. малаўж. 'мяса звяроў' (СРЯ, 1, 404). Такое ж значэнне мела слова і ў старажытнарускай перыяд – 'мяса дзікага зверу' (МСДЯ, III, 666). У старабеларускім слоўніку слова не фіксуецца; яго з'яўляецца больш познім суфіксальным утварэннем ад дичь 'дзічына' (ТСБМ, 8, 108). Хоць семантычны аб'ём слоў у сучасных мовах аказваецца амаль тоесным, аднак у беларускай мове лексема з'яўляецца больш ужывальнай, таму што належыць да нейтральнага пласту слоў, а ў рускай – да размоўнага, з'яўляецца малаўжывальнай.

Часта больш шырокая семантыка пэўнай лексемы ў беларускай і рускай мовах абумоўлена і пераносным ужываннем, *процэсам метафарызацыі*. Працэс метафарызацыі быў уласцівы старабеларускай мове, дзе перанос значэнняў быў заснаваны па параўнанні асобных прыкмет або уласцівасцей прадметаў, у выніку чаго слова набывала новае семантычнае адценне або іншую стылістычную афарбоўку.

Метафару нельга атаясамліваць з пераносам, да якога, па словах А.Т.Чаркасавай, неабходна "аднесці ўтварэнне новых слоў і выкарыстанне старых для абазначэння прадметаў і з'яў, якія не маюць яшчэ свайго імя", "метафарызацыя гэта не звычайны

акт перанясення існуючых слоў на новыя паняцці, а глыбокае ўнутранае пераўтварэнне слова, якое выходзіць за звычайныя яго семантычныя межы" (2).

Так, лексема *гну́с* у беларускай мове ўжываецца з большым семантычным аб'ёмам, чым у рускай: бел. 'лятаючыя двухкрылыя насякомаыя, якія п'юць кроў чалавека і жывёл; перан. пра што-н. нікчэмнае, нізкае' (ТСБМ, 2, 64) – руск. *гну́с* 'насякомаыя, якія п'юць кроў' (СРЯ, I, 321). У старажытнарускай мове слова ўжывалася ў значэннях 'бруд, нешта, што выклікае агіду; брыдота; крывасосныя насякомаыя' (СРЯ, XI-XVII, 4, 47), а ў старабеларускай – 'крывасосныя насякомаыя; брыдота, гніль; смурод' (ГСБМ, 7, 16; СМС, I, 123). Руская мова захавала толькі адно значэнне старажытнарускага слова, а беларуская страціла адцэнні 'смурод; брыдота', але з цягам часу засвоіла пераноснае значэнне 'пра што-н. нізкае' (ТСБМ, 2, 64).

Працэсам метафарызацыі абумоўлены і больш складаны семантычны аб'ём агульнай лексемы *кабан* у рускай мове ў параўнанні з беларускай: *кабан* 'дзікая свіння, вепр; парсюк; пра тоўстага мужчыну; спец. вялікі кусок чаго-н.' (СРЯ, 2, 10) – бел. 'парсюк; дзікая свіння' (ТСБМ, 2, 568); дадатковыя значэнні рускай мовы ўзніклі ў выніку пераносу на аснове падабенства. У гэтую ж групу ўваходзіць *улитка* – руск. *улитка* 'малюск з ракавшнай; спец. частка ўнутранага вуха, дзе знаходзіцца гукаўспрымальны апарат' (СРЯ, 4, 285), у беларускай мове рэалізуецца толькі спецыяльнае значэнне рускай мовы (ТСБМ, 5, 14), якое з'явілася непасрэдным уплывам рускай мовы. Тэрміналагічная сістэма беларускай мовы фарміравалася пазней, таму арыентавалася на рускую.

"Пры пераходзе з адной мовы на другую, – сцвярджае У.І.Абаеў, – можна дасканала засвоіць вымаўленне чужой мовы, поўнаасцю авалодаць яе лексікай, не прымешваючы да яе ніводнага слова з роднай мовы, але цяжка, амаль немагчыма, вызваліцца палкам ад звыклых семантычных сувязей і асацыяцый" (3). Гэтыя словы датычаць праблемы міжмоўнай аманіміі, бо пры існуючым у Беларусі білінгвізме інтэрферэнцыя ўзнікае не толькі на лексічным, але і семантычным узроўнях.

Напрыклад, слова *конік* (*коник*) (>*конь*) выкарыстоўваецца ў беларускай і рускай мовах. У беларускай мове яно з'яўляецца мнагазначным і рэалізуецца ў паняццях 'памянш.-ласк. да конь; дзіцячая цацка падобная на каня, конскую галаву; дзіцячая гульня – язда вярхом на палачцы; насякомае, якое скача і стракоча крыламі; птушка сямейства сітаўкавых' (ТСБМ, 2, 711), а ў рускай – 'памянш.-ласк. да конь; абл. лаўка, скамейка ў сялянскай хаце ў выглядзе доўгай скрынкі з крышкай' (СРЯ, 2, 89). Асноўным значэннем гэтага слова ў беларускай мове з'яўляецца 'насякомае' а астатнія значэнні менш ужывальныя, знаходзяцца на перыферыі паняццёвага ядра. Асноўным значэннем яго ў рускай мове з'яўляецца 'памянш.-ласк. да конь', таму нягледзячы на адзін агульны лексіка-семантычны варыянт у лексемы *конік* у беларускай і рускай мовах, словы функцыянуюць як міжмоўныя амонімы.

У рускай мове лексема *коник* вызначаецца эмацыянальнай афарбоўкай, а ў беларускай, нягледзячы на наяўнасць у ёй памяншальна-ласкаль. суфікса, яно не ўспрымаецца з дадатковай экспрэсіўнай адценкай.

У некаторых беларускіх гаворках *конік* – гэта 'страказа', 'цвыркун', якіх называюць конікам па падабенству гукаў; і 'верхні стык даху, страхі' (Мат.Гом., 4, 24). У гэтых жа гаворках Беларусі слова *конік* ужываецца і ў значэнні 'варэнік' (Мат.Гом., 4, 24). У рускіх гаворках *коник* функцыянуе ў нехарактэрных для літаратурнай мовы значэннях 'лаўка; прылавак; ложка гаспадара' (СЖВЯ, 2, 151). Такія значэнні ўзніклі, на думку В.І.Даля, ад слова *койникъ* > *койка*. Узнік амонім да старажытнарускага *койникъ* > *конь* 'жывёла'. Дарэчы, І.І. Сразнеўскі фіксуе слова *койникъ* як 'лаўка' (МСДЯ, I, 1270).

Такім чынам, аднолькавае па паходжанню слова ў роднасных мовах дало розныя вынікі: у беларускай мове яно перастала ўспрымацца як эмацыянальна афарбаванае і развіло некалькі лексіка-семантычных варыянтаў, не характэрных для рускай

мовы, а ў рускай з'яўляецца некалькі абмежаваным ва ўжыванні і мае эмацыянальную афарбоўку.

Прыкладам самастойнага семантычнага развіцця слова ў беларускай мове з'яўляецца лексема *валасянка*. Словам *валасянка* ў беларускай мове называюць птушку атрада вераб'іных; стэпаваю кармавую расліну сямейства злакавых – другая назва гэтай расліны – *ціпчак* (ТСБМ, I, 456). Вядомае старабеларускай мове значэнне 'від тканіны' у сучаснай не захавалася.

Бытуе слова *валасянка* і ў беларускіх гаворках у значэнні 'ядавіты грыб; травяны матрац' (Маг.Гом., 3, 208). *Намінацыя валасянка* як 'ядавіты грыб' звязана з павер'ем быццам у грыбе жывуць вельмі шкодныя чарвякі валасні, якія і выклікаюць хваробу, атручванне. Значэнне 'травяны матрац' развілося ў слове на аснове падабенства ўласцівасцей (ЭСБМ, 2, 34).

У рускай мове – параўн. *волосанка* 'уст.рэдкая тканіна, плеченая з конскага воласу; праст. цяганне за валасы' (СРЯ, III, 206). Лексема *волосанка* як 'гатунак грубай тканіны' была вядома старажытнарускай і старажытнабеларускай мовам (СРЯ XI-XVII, 3, 9; ГСБМ, 4, 146). Менавіта такое адценне яе фіксуюць сучасныя слоўнікі рускай мовы з паметай малаўжывальнае.

Другое значэнне лексемы рускай мовы больш ужывальнае і ўзнікла пазней. Больш складанай семантычнай структурай валодае слова *валасянка* ў рускіх гаворках: 'грубая тканіна; адзенне з такой тканіны; валасяніца; сілкі для лоўлі птушак; жыла ў каня; гульня дзяцей; расліна' (СЖВЯ, 1, 243).

Такім чынам, разыходжанні ў семантычнай структуры многіх агульных слоў могуць быць вытлумачаны, верагодна, неаднолькавымі адносінамі іх да старажытнарускай моўнай традыцыі, уплывам гаворак, іншых моў, самастойнымі семантычнымі працэсамі, якія адбываюцца ў кожнай з моў.

Спіс умоўных скарачэнняў

- ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982-1993. Вып. 1-13.
 МСДЯ – Срезневский И.И. Материалы к словарю древнерусского языка. Т. 1-3. М., 1989.
 СЖВЯ – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. М., 1981-1982.
 СРЯ – Словарь русского языка: В 4-х т. М., 1981-1984.
 СРЯ XI-XVII – Словарь русского языка XI-XVII в. Главн. редактор С.Г.Бархударов. М., 1975-1989. Вып. 1-15.
 ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Мн., 1977-1984.
 ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1978-93.
 Маг.Гом – Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры. Слоўнік. Пад рэд. У.В.Анічэнкі. Мн., 1983.

Літаратура

1. Горская С.А. Русско-белорусские омолексы. АКД. Мн., 1990
2. Черкасова Е.Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов // Вопросы языкознания. М., 1968, №2. -- С.29.
3. Абаев В.И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. М., 1956, №9. -- С.66.